Филолошки факултет Универзитета у Београду

ГОДИШЊАК

Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима

Посвећено успомени на
проф. др Новицу Петковића

Година IV

Београд 2008.

Снежана Самарџија

MIRJANA DETELIĆ, *Epski gradovi. Leksikon*, Balkanološki institut SANU, posebna izdanja 84, Čigoja štampa, Beograd, 2007, 687 str.[1]

Лексикон др Мирјане Детелић јединствено је дело у нашој средини, које даје систематичан преглед не само градова укључених у епску поезију, већ особене пресеке кроз усмену књижевност, историју језика, ономастику, етнолингвистику, кроз националну историју, повесницу народа везаних за балкански простор и историју старог континента, антропологију, историју култура и њихових узајамних додира. Полазећи од феномена народних „јуначких“ песама, како их је називао Вук, Мирјана Детелић је и овога пута категорији епског „текста“ пришла кроз садејство динамичких чинилаца песничког система. У прегледном уводу изложила је разлоге опредељења за епске градове, генезу града од војног насеља на брду до центра и огледала власти и моћи државе. Предочена је типологија повезана са препознавањем локалитета у географским и песничким координатама, да би се образложила структура одредница. У њих су укључени многобројни подаци од савременог имена места, преко варијација у поезији, етимолошка обрада, географска ширина и дужина, текст о историји места, његовој заступљености у поезији и коришћена литература. Али тек део одредница садржи само ове „обавезне“ сегменте, којима је у већини случајева придодат одељак о личностима и породицама, догађајима и гра-

[1] Образложење одлуке жирија за доделу награде из фонда „Александар Арнаутовић“ за 2007. годину. Жири за доделу награде из фонда проф. др Александра Арнаутовића, „Златна српска књижевност“, у саставу др Душан Иванић, редовни професор, др Љиљана Јухас-Георгиевска, редовни професор и др Снежана Самарџија, редовни професор размотрио је продукцију научних дела из области српске књижевности, публикованих током 2007. године. Иако су се у том периоду појавиле студије и монографије драгоцене за историју и теорију националне литературе и културе, чланови жирија су једногласном одлуком издвојили дело Мирјане Детелић, *Епски градови*. Лексикон је објавила ИК Чигоја штампа, у Београду, 2007, као књигу бр. 84 посебних издања Балканолошког института САНУ. Награда је уручена у мају 2008. на Филолошком факултету у Београду.

ђевинама, а поред историјских појединости саопштене су и пословице, загонетке, легенде и предања, понекад дужег века од здања, препуштеног ратним и мирнодопским околностима, трасама трговачких каравана и сменама царства. Мада их је 849, има готово три пута више. Јер, осим најучесталијег назива за одређено насеље дато је више секундарних одредница, које представљају све могуће варијације имена стилизованог у епици, а укључени су и бројни примери представа о граду изједначеног са именима река, планина, острва, древних и савремених држава.

Посебна предност лексикона Мирјане Детелић огледа се и у обухваћеној грађи, јер су помно истражени записи из *Ерлангенског рукописа*, из три тома Вуковог класичног, Бечког издања, рукописна оставштина штампана у Државном и Академијином издању. Укључени су и збирка Симе Милутиновића, колекција Матице хрватске и књиге Косте Хермана и Есада Хаџиомерспахића. Двадесет и три збирке настајале су у распону од првих деценија 18. века до почетка 20. столећа, са различитим намерама сакупљача и разноликим културним мисијама у сопственој средини и јужнословенском контексту. Зато су и по истраженом корпусу *Епски градови* Мирјане Детелић јединствено, капитално дело. Оно је резултат необичне упорности и преданости истраживачком циљу, који је постављен 1996. Са тим квалитетима здружили су се сензибилитет и интересовање, ширина захвата у слојеве традиције и примена књижевне семиотике и археологије. Мирјана Детелић је и до сада са изузетним резултатима примењивала особен синкретичан приступ, поебно истражујући категорију простора као битну сижејну, семантичку и поетичку јединицу. О томе сведоче студије посвећене простору у бајкама, истраживања простора и формула у епици, изложена у књигама (*Митски простор и епика*, САНУ, Београд, 1992; *Урок и невеста,* САНУ, Београд, 1996) које су постале и остале незаобилазна научна литература. Етапе истраживања епских градова до овог лексикона предочене су научној јавности у два маха. Први пут 2004. у форми CD-Roma, *Градови у хришћанској и муслиманској епици*, а затим у књизи Мирјане Детелић и Марије Илић, *Бели град. Порекло епске формуле и словенског топонима,* 2006. То су биле и сјајне најаве најновијег капиталног лексикона.

Истражена и снимљена грађа обухвата најзначајније записе десетерачких песама, настајалих у оквирима особених и сродних култура, како би рекао Вук „сва три закона". То је додатна вредност овог подухвата, јер се веома ретко пажња усмеравала на целокупан корпус, тим пре што су кроз 19. и 20. век подизани различити бедеми између народа на балканском простору. Слобода испољавања разлика, али и неминовност сусрета

и преплета култура, снага тих динамичних и дуготрајних процеса испољава се најживље у традицији и народној књижевности. Епика је у том погледу, упркос истицања „објективног приказивања“, најпристраснији усмени род. Токове епске стилизације и поетичке императиве стварања у садејству са етнопсихолошким и религијским канонима откривају се у свакој одредници. Градови, око чијих су се утврђења отимале светске силе, ипак пролазне и немоћне пред ходом времена, добијају нови статус. Њиховим издвајањем успостављена је једна несвакидашња перспектива. Детаљ из позадине епског збивања, а град то јесте упркос поетичког значаја за карактеризацију ликова и мотивацију радње, дошао је у крупни план и постао главни јунак. Тиме су се на разнолике начине показали и природа културних граница и њихова порозност. Како је одмах наговештено у уводу, два модела града – хришћанске и муслиманске епике испољили су посебности, динамику и стабилност, својствену усменим формулама. Постављени једни до других, сами извори испољили су разлике, али и међусобну упућеност.

У том смислу изузетан комплекс значења испољава се већ у наслову дела, јер се само у *епској поезији* просторне тачке појављују са особеним функцијама и значњима. Радња сваке епске песме је локализована, независно од тога да ли се назив места препознаје у географско-историјским, митским, метафоричким координатама или су све ове компоненте здружене управо у обележавању простора. Простор и јунак се, с друге стране, савршено подударају и допуњавају, носећи разноврсне „информације“, одражавајући слојеве традиције и „духовну заокупљеност“ својствену усменим жанровским системима. Усаглашеност тих сегмената омогућава и висок степен типизације и поступке индивидуализације, изведене управо при стилизацији епских сукоба. Певачи неретко воде рачуна о свим „тачкама“ кроз које се премештају главни актери или колективни јунаци (сватови, војска), док те етапе радње (згуснуте у каталозима или размакнуте на синтагматичној оси радње) откривају и епско време и моделе јуначких песама и неминовне анахронизме као последицу памћења и усменог преношења традиције. Али, такав „статус“ локалитета, града, насеља, сакралних објеката, честица „својих” и „туђих” светова дискретно открива и особену функцију коју епски систем има у усменој култури и специфичан тип дистанце, успостављене према „јуначкој“ песми. Отуда се просторне одреднице и прецизирања места радње укључују у савршен привид епске објективности, потврђујући висок степен идентификације колектива са судбинама епских јунака. Успостављајући континуитет памћења националне прошлости, епика одражава „име и битије“ народа, како

би рекао Вук, а локализација појачава уверљивост поетски уобличених тренутака ближе и даље историје. Није зато случајно што се локализација епске радње суштински приближава функционисању простора у предањима, где се издвојени догађај маркира хронотопом, а формуле (уопштене или конкретизоване, типа гора, вода, шума или Котор, Милошева скакала, Царево бупило итд) потврђују истинитост казивања.

Одреднице лексикона, са варирањем имена, атрибутима који зависе од наративне, емотивне и епске перспективе, студије које дају пресек кроз историју и поезију откривају бројне процесе битне за склапање и трајаање широко захваћене традиције народа са ових простора. Нашли су се ту до данас познати географски појмови са невероватним путевима судбине. Они који су увек били синоним за даљину и они који су током историје постали иностранство. Они који су у прошлости оличавали силу, али и њену краткотрајност, попут Дукље, Жрнова, Клиса, Кључа, Костајнице, Новог брда, Пераста. Нашли су се један до другог села раштркана по падинама балканских брда, насеља дизана крај наших река, али и вечите метрополе старог континента. Своје живо писане портрете, често праћене илустрацијама и репродукцијама, добили су градови синоними царске моћи, старе, нове и најновије српске престонице, почев од Рибнице, Призрена, Крушевца, Београда, Смедерева и Крагујевца. Открили су се изнова градови као гаранција епске славе и синоним јунаштва, какви су Соко, Сењ и Задар, али и насеља која је јунак овенчао славом, како су са завичајем повезивани Стојан Чупић, Петар Добрњац или Станоје Главаш. Представљени су и градови везани током традиције за митске јунаке и демоне, али и она имена насеља које је Мирјана Детелић разврстала у три скупине, јер је неизвесно, неутврдиво или немогуће реконструисати где су се налазила, мада стихови управо њих означавају као отаџбину различитих ликова. Ти су називи додатно обојени комплексом симбола и скривених значења, било да су звуковна игра или асоцијација на природне и друштвене појаве: Дуга, Ђигит, Грабеж или Гребић, Јанок, Ледник, Лађан, Каралиман, Међедин, Мрамор, Нестопоље, Панађур, Самокрес, Фалем. Али, нису мање провокативна ни она села, градови и насеља у чијим именима се крију архаични корени култура, преживели трагови предања, реминисценције на географске реалије, алузије на последице које је природи доносила људска рука, призвуци ближе и даље прошлости, предања о настанку. Осим Белог града такви су и многи други: Владичин хан, Вучитрн, Буна, Дубица, Земун, Звижд, Жабљак, Жупа, Костајница, Купиново, Мајдан, Приједор, Пелиново, Сурдук, Херцег нови, Царине, Читлук, Шабац.

Од једне одреднице до друге испољава се чудесна релативност пресудних опозиција своје/туђе, наше/њихово, безбедно/опасно, чак и поимање значења близу/далеко. Долазећи из векова у којима су, рекло би се, културне везе биле немогуће због примитивне технологије и видова комуникације, епска поезија је у књизи Мирјане Детелић открила поимање света, чије су координате знатно шире чак и од савремених представа. Јер, кроз епске стихове искрсавају градови балканских суседа, расути по Албанији, Грчкој, Бугарској, Руминији, Мађарској, Аустрији, Италији. Оживљавају и многи други градови о чијој се раскоши могао ширити глас на далеко, а чија се удаљеност није могла ни наслутити: Беч, Братислава, Будимпешта, Дамаск, Истамбул, Кијев, Караокан, Лондон, Милано, Москва, Напуљ, Очаков, Одеса, Париз, Петроград, Пожун, Праг, Рим, Севсатопољ. Из бројних детаља на којима почива обиље информација и тумачења лагано се склапа мозаик огромних размера. Јер, на раскрсници путева, у средишту „руже ветрова", ни Европа, ни Исток, ни север, ни Медитеран, ови су простори били вечити сусрети култура, а те је споне и њихове исходе најбоље осликавала усмена уметност речи.

Из лексикона нису изостала ни она насеља која су неким чудом, захваљујући знању или сећању певача ушли у стихове само један пут, али је неупоредиво више оних који су континуирано привлачили пажњу различитих средина и бројних генерација. Неретко са варирањем самих имена, успостављене су дуге листе варијаната, у којима ови градови имају различит статус, атрибуте и функције, на шта упућују и приложени драгоцени регистри. Биографије насеља обухватиле су разнородне путеве судбине од славе до заборављених рушевина. Наспрам заборављених развалина негдашњих бедема и успомене, често сачуване једино у сазвучју поезије или сведочењима усмених предања, кроз лексикон се у брзим потезима склапа и „прича" супротног тока, на путу од безначајног сеоцета до економског, војног или културног средишта округа.

Економична излагања су у свим одредницама и сама пример особеног стила, који спаја одмереност науке и лепоту речи. У бројним приложеним медаљонима обликовани су портрети прослављених и заборављених личности из националне и европске историје, попут Теодора Аврамовића, Стојана Јанковића, Вука Јајчанина, краља Матијаша, Ференца Ракоција, кнеза Ивана Кнежевића, барона Тренка и његових пандура, породице Текелија, бегова Копчића. Назначене су историјске и епске биографије Баја Пивљанина, Талета од Орашца, Сибињанин Јанка, Филипа Мађарина, Мијата Томића. Уз предања о настанку појединих места или кратке осврте на судбине српских манастира, ови придодати подаци односе се на значајне

сукобе и мировне споразуме, али сведоче и о крвавим окршајима, попут крбавске битке, Тицанове, Моравичке и Вучићеве буне, чије су трагедије прекрили наредни сукоби или ратни походи још већих размера. Али, иако је историја народа и насеља омеђена освајачким походима, опсадама, бунама и ратним разарањима, кроз лексикон израста и повест духовних стремљења. Она су најчешће оличена у судбинама манастира и задужбина, готово онако како су ова здања доживљавали и прослављали певачи и казивачи, повезани са својим прецима и слушаоцима. У тим прилозима наговештене су, можда, и неке од следећих истраживачких тема, било да се излагање односи на корене и смисао формуле о седам краљева, на трговиу робљем, которске изворе, малтешки ред хоспиталаца, на ходочашћа у Јерусалим, невесињску пушку, подвиге незнаних неимара и отимања империја око територија.

Научна и културна мисија овог капиталног дела, при том, није усмерена само ка познавању прошлости и препознавању токова српске традиције. Лексикон отвара епске просторе у свим његовим разноликим, богатим, древним и најмлађим слојевима. Те спознаје и подстицаје истраживања подупиру јединствена база података и мултидисциплинаран приступ обраде сваке јединице. Већ прелиставање прилога открива ризницу појмова, а за најсавременије читаоце приложен је и CD. Зато на крају, али подједнако важно, треба издвојити један од циљева лексикона, који је јасно предочен научној јавности, ширем кругу публике, онима који су сада млади и онима који ће доћи после њих. Ово је дело најбоље оружје против заборава, незнања и против сваке злоупотребе. Лексикон разоружава и оне који би у кратковидом интересу сопственог народа ускратили вредности и права других, али и оне који би због других прекинули и поништили традицију, обележја и вредности сопствене културе. Не треба занемарити ни чињеницу да је енциклопедија Мирјане Детелић настајала у деценији која је хуманости и хуманистичким наукама одузимала достојанство, углед и заслуге. Утолико је пре ово дело надрасло времена у којима је објављено, постављајући савременицима и потомцима високе научне критеријуме.